

Яковлєва Ю.К.

УДК 911:3:316

**РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК БАЗА
ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ****Проблема.**

Роль людини як частини суспільного багатства відмічали Дж. Кларк, А. Лаувазье, Дж. Мілль, Д. Рікардо, А. Сміт та багато інших вчених. Але проблеми економічного зростання, які виникли у другій половині ХХ століття, привернули увагу до людини з іншої точки зору. Було визначено, що освітній, інтелектуальний, творчий потенціал людини є не тільки могутнім чинником економічного зростання, але й джерелом доходів населення, підприємств, держави. Тобто не тільки середовище впливає на формування людини, але й людина є головною продуктивною силою суспільства, бо створюючи нові продуктивні сили, вона змінює характер, умови й мотивацію своєї праці, покращує умови свого життя та життя своєї родини, підвищує свій освітній, професійно-технічний і культурний рівень, а сукупний людський потенціал певної території визначає темп і рівень соціально-економічного розвитку цієї території. Інтенсивний розвиток економіки знань є однією з основних причин необхідності дослідження та вдосконалення теорії людського потенціалу.

Стан вирішення проблеми.

Поняття «людський потенціал» відносно нове, проте воно широко використовується в сучасній економічній науці. Його поширенню сприяли радикальні зміни у сфері економіки. Вирішенню питань розуміння сутності людського потенціалу з точки зору певної галузі науки багато уваги приділяють й економісти, й філософи, й соціологи, й демографи, й фахівці з економічної та соціальної географії: Н. Авдєєва, В. Антонюк, І. Ашмарін, Н. Вулфолк, О. Грїшнова, Ю. Заволока, С. Злупко, Т. Калїніна, С. Капіца, Є. Лебедев, Е. Лібанова, В. Марков, Г. Степанова, О. Стефанишин, В. Роубичек, О. Трусій, Б. Юдін, К. Якуба та інші. В кожній з галузей наук розглядається лише якась окрема сфера людського потенціалу, існує безліч різних його тлумачень, хоча в останні роки й робляться спроби створити його загальну понятійно-теоретичну базу. В суспільній географії залишається невизначеним не тільки сутність самого поняття «сукупний людський потенціал території», але його ролі й місця в структурі соціально-економічного розвитку території. Тому вирішення цього питання є надзвичайно актуальним.

Метою статі є визначення сутності, ролі й місця людського потенціалу в структурі соціального розвитку території.

Об'єктом даної статі є процеси розвитку людського потенціалу, а **предметом** – складові розвитку людського потенціалу як базові параметри соціального розвитку.

Зміст.

К. Маркс обґрунтував, що людина повинна розвиватися від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*). Його формулювання має не тільки світоглядне значення, але й є методологічною основою дослідження людського потенціалу. Тисячоліттями людина була тільки «економічною», головними були продуктивні якості людини, її здатність до праці, але науково-технічний прогрес змінює односторонній підхід до людини та її розвитку. Нові техніки й технології, змінюючи характер праці, зумовлюють все ширший розвиток і використання інтелектуальних, соціальних і духовних якостей людини, забезпечують рух суспільства до всебічно розвиненої людини. Нове становище й роль людини на виробництві та в суспільстві знаходить більш повне і точне відображення у понятті «людський потенціал», який характеризує не лише економічні, але й інтелектуальні, соціальні й духовні риси людини у їх сукупності, єдності. Це нове поняття є важливою віхою на шляху переходу від економічної людини до людини творчої. На відміну від окремих здібностей чи особистих рис, загальний потенціал людини практично не змінюється (принаймні для дорослої людини) й, таким чином, розвиток одних здібностей (рис) може відбуватися за рахунок інших тільки в межах, які визначаються загальним потенціалом.

На думку С. Задорожної «людський потенціал є соціально-економічною категорією, зміст якої розкривається у елементарному прояві якісних і кількісних біологічних, фізіологічних, духовних, моральних, творчих, соціальних, економічних та інтелектуальних властивостей індивіда, соціальних груп або населення країни, які лише за умови їх ефективного використання забезпечать його розширене відтворення» [1, с. 15].

Інша група науковців трактує людський потенціал як сукупність ознак, які його характеризують. Тобто, людський потенціал визначається за такими ознаками: потенціал людини є ресурсним показником і тому може мати повну чисельну оцінку величини; цей ресурс не є раз і назавжди заданим, він постійно відновлюється в ході життєдіяльності; потенціал людини реалізується у її взаємовідносинах з довкіллям, насамперед суспільством, і в цьому плані є набором напрямів (векторів), за якими здійснюється взаємодія; потенціал людини має системну якість [2, с. 19].

Автори монографії [3, с. 19] вважають, що людський потенціал виражає сукупні можливості окремої людини або населення країни, регіону, іншої людської спільноти до економічної, соціальної діяльності та власного розвитку.

Російський вчений-філософ О. Іванов вважає, що людський потенціал – це «особого рода соціально-біологічна цілісність, в структуру котрої включені наступні компоненти і відносини між ними: демографічна компонента; компонента здоров'я; освітня; трудова; культурна; громадянська; духовно-моральна» [12].

Треба зазначити, що поняття «людський потенціал» не є чисто економічним, бо сферами його реалізації є як споживання, так і різноманітні види діяльності, що пов'язані не лише з працею, але й з проведенням відпочинку, духовним життям, міжособистісними відносинами, тобто теорія людського потенціалу визначає суспільно-еволюційні зміни у процесі праці, формує нові пріоритети економічної діяльності, аналізує економічні та суспільні перетворення, що відбуваються внаслідок науково-технічного прогресу та впровадження його результатів у суспільне життя, й таким чином визначає певну структуру людського потенціалу.

На підставі аналізу різноманітних характеристик людського потенціалу та їх систематизації можна визнати, що однією з тих, що найбільш повно характеризують сучасні погляди вчених на його структуру, є запропонована авторами [3, с. 17-18], яка складається з: демографічного, інтелектуального, освітньо-професійного, діяльнісного, соціального економічного, соціально-економічного, громадського-політичного та потенціалу здоров'я.

Але ще більш вдалою спробою комплексного підходу до цієї проблеми можна вважати запропоноване Є. Лебедевим обґрунтування того, що людська діяльність є процесом реалізації власного потенціалу, й на підставі цього не тільки дано визначення людського потенціалу, але й показано зв'язок між людським потенціалом, людським капіталом та людськими можливостями: «людський потенціал – це сукупність людських властивостей, що використовуються або можуть бути використані в певній діяльності; людський капітал – це вже реалізована чи використовувана частина людського потенціалу; людські можливості – це потенційна нереалізована частина людського потенціалу» [4, с. 38]. Автор не тільки пропонує поділити людський потенціал на дві складові: біологічну та суспільну, але й наводить їх структуру. Біологічний потенціал, який закладено генетично, складається з таких потенціалів: життєвого, фертильного, здоров'я, чисельності та складу населення. Суспільний же потенціал на основі особливостей людської діяльності, описаних Людвігом фон Мізесом, автор пропонує групувати за видами соціальної активності людини, а саме як: економічний, споживчий, трудовий, інтелектуальний, міграційний, політичний (управлінський) та потенціал можливих негараздів. Логічним є запропонований автором, виходячи з різниці у виробничій спеціалізації, розподіл економічного потенціалу на дві підгрупи потенціалів сільського та міського населення.

Не можна не погодитися з автором щодо необхідності врахування релігійної активності населення, але більш доцільним було б її враховувати у потенціалі можливих негараздів, а не в управлінському, як це запропоновано автором, бо втрати людського потенціалу внаслідок злочинної діяльності, наркоманії, алкоголізму тощо певною мірою залежать від недотримання релігійних канонів.

Також було б доцільним враховувати й те, що, завдяки Інтернету, людина має змогу не тільки більш якісно й повно забезпечити свої потреби в різноманітній інформації, але й віртуально працювати.

Стандартним інструментом при загальному порівнянні рівня життя різних країн і регіонів у світі прийнято індекс розвитку людського потенціалу – інтегральний показник, який розраховується щорічно, починаючи з 1990 р., для міждержавного порівняння й вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості й довголіття як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території. Також було розроблено й науково обґрунтовано узагальнену систему показників, що характеризує кількісні й якісні характеристики соціально-економічної диференціації соціального розвитку та включає коефіцієнти диференціації індексу розвитку людського потенціалу: здоров'я (довголіття), освіти, доходу, смертності, професійної освіти.

У 2010 р. на додаток до використовуваного індексу розвитку людського потенціалу було введено три нові індикатори: індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням соціально-економічної нерівності, індекс гендерної нерівності та індекс багатомірної бідності, але наразі все рівно не враховуються екологічні чинники та не розглядається духовний та моральний розвиток людини.

У теорії людського розвитку та інших суміжних галузях економіки використовують інші інтегральні показники: індекс фізичного якості життя (Physical Quality-of-Life Index); істинний показник прогресу (Genuine Progress Indicator), індекс розвитку з урахуванням нерівності статей (Gender-related Development Index), індекс гендерної нерівності (Gender Inequality Index), вимірювання розподілу повноважень за статтю (Gender Empowerment Measure), план добробуту Вандерфорда-Райлі (Vanderford-Riley well-being schedule), індекс якості життя за версією Economist Intelligence Unit (The Economist Intelligence Unit's quality-of-life index), валове національне щастя (Gross National Happiness). Термін Gross National Happiness з'явився в протиставлення Gross National Product як спроба визначити життєвий стандарт через психологічні та холистичні цінності. Але духовні цінності і моральні цілі важко піддаються оцінці та планування, тому валове національне щастя – це поки що гасло для планування розвитку економіки. Загальноприйнятого чисельного показника концепція не має.

Індекс розвитку людського потенціалу, який складається ООН, – це свого роду оціночна відомість: в одному числі міститься вся ступінь успішності спроб уряду забезпечити громадянам гідне життя. Природно, його критикують. Наприклад, еколог Чулун Тогтох з Національного університету Монголії вважає, що рейтинг повинен враховувати ще один показник – сталий розвиток (sustainability), тому крім стандартних він пропонує враховувати ще й такий показник, як викид вуглекислого газу на душу населення. При врахуванні цього показника індекс розвитку людського потенціалу виглядає зовсім по-іншому. Австралія, США й Канада полишають першу десятку. ОАЕ, Бруней, Катар і Бахрейн також різко втрачають позиції. Зате піднімаються Гонконг, Швеція й Швейцарія. Й тільки Норвегія залишається на вершині при будь-якому розкладі. Чулун Тогтох прекрасно розуміє, що будь-яка спроба звести складні соціально-економічні обставини до одного рейтингового числа пов'язана з надмірними спрощеннями.

Однак, на його думку, нова система, яку він назвав індексом сталого розвитку людського потенціалу, є наступним кроком у вірному напрямку – до більш точного відображення реальної ситуації. Пора рухатися далі. Це повинно бути врахування й забезпечення повної комп'ютерної грамотності молодого покоління, й створення умов для розвитку інтелектуально насиченої економіки, а для окремого громадянина – використання можливостей інформаційного суспільства тощо.

За роки незалежності Україна послідовно втрачає свої позиції за індексом розвитку людського потенціалу. Якщо в 1992 р. наша країна мала достатньо високий індекс розвитку людського потенціалу (була на 45 місці), то вже у 1995 р. – на 102, в останні роки відбувалося деяке покращання величини цього індексу. У 2010 р. Україна була на 69 місці, але, на жаль, в 2011 р. країна втратила 7 позицій та опинилася на 76 місці в світовому рейтингу за цим показником. Україна має досить високий показник рівня освіти, не тільки реальний, а й рівня очікуваної тривалості навчання. За даними ООН, населення України буде різко зменшуватися. Так, якщо у 2011 р. воно становило 45,2 млн. чол., то вже на 2030 р. прогнозується тільки 40,5 млн. чол. Частка міського населення в Україні становить 69,1%, а середній вік – усього 39,3 роки. За індексом гендерної нерівності (0,335) Україна зайняла 57 місце зі 146 країн. За рівнем національного доходу на душу населення Україна займає лише 100-е місце. Через 20 років після здобуття незалежності ВВП становить лише 68% від рівня 1990 р. У порівнянні з іншими країнами Україна за очікуваною тривалістю життя посідає 123 місце. Постійно знижується середня тривалість життя населення. Якщо у 1965-1966 рр. середня тривалість життя становила 71,6 років, в 1989-1990 рр. – 70,7 років, то у 2011 р. – 68,5 років.

Людський потенціал України формується лише за рахунок власних людських ресурсів, бо еміграція з країни перевищує імміграцію, що є характерною закономірністю для країн у кризовому соціально-економічному стані. Більш значну ніж у розвинених країнах частку зайнятого населення складають особи пенсійного віку. Ринок праці характеризується вражаючими масштабами так званої «тіньової» зайнятості й прихованого безробіття. Людський потенціал України значним чином формується під впливом чинників несприятливого еколого-економічного характеру.

Такий невтішний прогноз формування й розвитку людського потенціалу в країні вимагає від керівництва держави, регіонів, громад прийняття невідкладних заходів щодо формування умов і можливостей, щоб змінити ситуацію на краще, бо величина людського потенціалу, його структура, територіальний розподіл безпосередньо впливають на характер соціально-економічних процесів у різних регіонах. Специфіка людського потенціалу полягає у самовідтворенні, але його можна нарощувати шляхом збільшення кількості населення та покращання його «якісних» характеристик, розширення вмінь, навичок, поліпшення фізичного стану тощо. Слід зазначити, що якнайповніше використання можливостей, властивостей і характеристик населення також сприяє нарощуванню людського потенціалу.

Україна є однією з країн, які мають найвищий у світі ступінь депопуляції, зниження багатьох якісних характеристик населення (насамперед його здоров'я). В Україні один з найнижчих в Європі рівень народжуваності та високий рівень смертності, що зумовлює масштабність та сталість депопуляції, економічний дисбаланс населення, негативними наслідками зростання якого є: посилення еміграції робочої сили, в складі якої домінує найбільш активна її частина; «вимивання» кваліфікованих кадрів з матеріального виробництва та науки, їх перетік у сфери діяльності, які безпосередньо не впливають на науково-технічний прогрес; деформування структури підготовки кадрів у бік зменшення частки виробничих професій, спеціалістів технологічних напрямків діяльності; зниження соціальної мотивації щодо творчої активності населення в сфері інноваційної діяльності.

В проєкті Стратегії розвитку економіки України у період до 2020 року обґрунтовано два варіанти сценарію й два етапи їх реалізації. На першому етапі – 2009-2012 рр. – передбачається подолати наслідки фінансової кризи та досягти макроекономічної стабілізації і відновлення економічного зростання. Другий етап – 2013-2020 рр. – період формування фундаментальних основ сталого розвитку, активізації реформ з подальшим закріпленням стабільно стійких темпів розвитку. Враховуючи важливість підвищення рівня розвитку людського потенціалу як одного з параметрів соціального розвитку у Стратегії... передбачається не тільки збереження відповідно високого рівня вищої освіти серед населення, а й підвищення цього рівня в галузі технічних та природничих наук, приблизно в 5-6 разів підвищення ступеню використання населенням широкосмугового Інтернету, впровадження програм підвищення кваліфікації (навчання) для населення у віці від 25 до 64 років та рівня освіти юнацтва з повною середньою спеціальною освітою [5].

Запорукою економічно-соціального розвитку країни є збалансоване державне управління, яке найбільшою мірою відповідає підходу людського виміру й створює умови для подальшого стійкого розвитку людського потенціалу. Як наслідок, для цього потрібна не тільки концепція інноваційного розвитку держави, але й високоефективна державна кадрова політика, яка має забезпечувати всі сфери життєдіяльності держави кваліфікованими кадрами, необхідними для реалізації національних інтересів та суспільних потреб.

Указом Президента України № 45/2012 від 1 лютого 2012 р. було схвалено «Стратегію державної кадрової політики на 2012-2020 роки», яка базується на перевагах людського потенціалу – «економіки знань», коли інтелектуальні ресурси дають більший прибуток ніж природні. У соціальному аспекті ефективна кадрова політика має забезпечити високий рівень розвитку людського потенціалу держави, задоволення устремлень населення щодо професійної самореалізації, гідної оплати праці, в економічному – підвищення добробуту населення. Значну увагу буде приділено вдосконаленню нормативно-правової бази з метою запровадження новітніх підходів у кадровому менеджменті, розбудови системи управління

трудовими ресурсами на засадах соціального діалогу та партнерства держави й суб'єктів підприємницької діяльності.

Документ містить також низку важливих завдань, зокрема щодо запровадження безперервного професійного навчання кадрів та системи наставництва, гарантованого забезпечення молоді першим робочим місцем, здійснення яких має якісно модернізувати кадровий потенціал [6].

Соціально-економічний розвиток залежить від багатьох чинників, але, в першу чергу, від сукупного людського потенціалу території, який можна визначити як сукупність систем загальних і специфічних потреб, здібностей і здатностей усього населення до виконання соціально-значимої діяльності, соціальних функцій і ролей на підґрунті ефективного використання існуючих природних і людських ресурсів.

Ще В. Вернадський зазначав, що збереження на Землі умов для життя і щастя людей повинне відбуватися під впливом розуму й волі, коли визначальним чинником має бути не стихія природного розвитку, а інтелект людини. Видатний російський філософ, езотерик, психолог й астролог Авессалом Підводний (за фахом математик) в одній зі своїх праць доводить, що аналогічно організму людини можна розглядати тонкі тіла держави, колективу людей та взагалі будь-якої системи, розуміючи під цим сукупність семи тіл і всіх зв'язків між ними [7]. Якщо застосувати цей підхід до наукової концепції В. Вернадського, тоді забезпечення сталого соціально-економічного розвитку території як місії проживання людей на певній території також можна представити як сукупність семи тонких тіл (рис. 1).

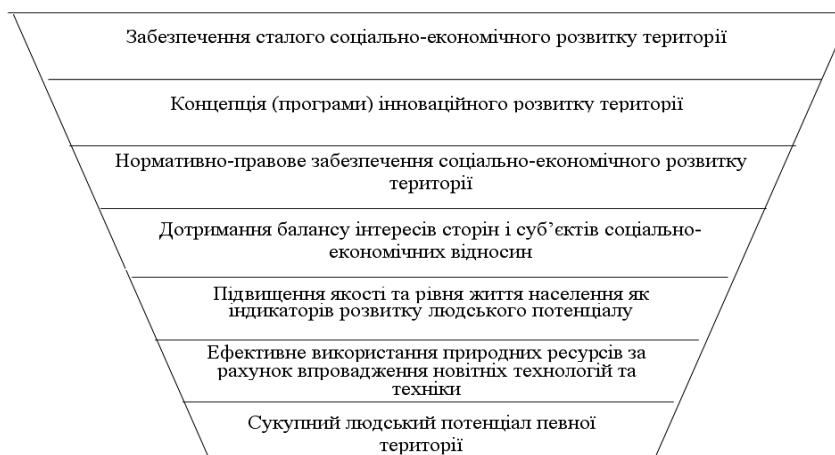

Рис. 1. Структурна схема (сім тонких тіл) забезпечення сталого соціально-економічного розвитку території.

Два перших рівня (тонкі тіла) є незмінним підґрунтям можливого підвищення якості та рівня життя населення. Концепція ж інноваційного розвитку, базуючись на цій основі, повинна мати відповідне нормативно-правове забезпечення, яке б дозволяло збалансувати інтереси бізнесу, промисловості та всіх верств населення. Від нормативно-правової бази залежить можливість забезпечення сталого соціально-економічного розвитку території, але й певні зміни в цьому розвитку можуть стати причиною відповідних змін в нормативно-правовій базі або коригування концепції розвитку. Тобто три верхні рівня (тонкі тіла) зв'язані між собою, але ці зв'язки не є фіксованими. В організмі людини природою передбачено не статичну, а динамічну рівновагу, так що всі тіла можуть ненадовго частково виходити з-під захисту тих, що знаходяться вище [7], це твердження є вірним і для запропонованої структури. Тобто коливання трьох верхніх рівнів повинні бути незначними, щоб дисбаланс, якщо він виникне, можна було усунути, доки він не став причиною деградації розвитку території.

Авессалом Підводний зазначав, що «Маркс как-то заметил, что до него философы старались лишь объяснить мир, он же считает, что философия должна также его надлежащим образом изменить. Автор, однако, видит задачу философии скорее обратной: объяснить людям, что перед тем, как преобразовывать мир, нужно научиться хотя бы примерно представлять себе его законы. Тогда становится возможным синергетический подход, когда и овцы целы и волки сыты, и модные дамы добровольно отказываются носить меха как домашних, так и диких животных» [7, с. 54].

Сталий розвиток, подальше зміцнення стабілізаційних процесів у виробництві, активна реструктуризація господарського комплексу з пріоритетним розвитком як базового виробництва, так й інфраструктурних галузей, соціальна орієнтація ринкових реформ та інтеграція України у європейське співтовариство та світовий економічний простір можливі тільки при зміні акцентів в мотивації людської діяльності, переходу від переважання мотиву примноження особистого матеріального багатства до мотивів вдосконалення людини, переходу до від суто економічного до соціально-економічного розвитку держави.

Висновки.

Рівень розвитку людського потенціалу (незалежно від його складових), треба розглядати як терени, на яких слід зважувати різні політичні, економічні й соціальні акти з погляду того, в яку сторону: підвищення або, навпаки, зниження чи навіть знищення людського потенціалу вони працюють, бо якщо поняття людський потенціал цілеспрямовано не служить для оцінки суспільно-політичних рішень і дій, від яких залежить не тільки економічний, але й соціальний розвиток держави, воно втрачає значення.

Без активної соціальної політики, яка передбачає, зокрема, перерозподільчі заходи з боку держави, економічне зростання не є гарантією соціальної безпеки. Сучасна соціальна політика в нинішньому її

розумінні – це не стільки соціальний захист, соціальне забезпечення, скільки закладання підвалин соціального виміру, соціального розвитку, можливостей покращання індексів розвитку людського потенціалу як базових параметрів соціального розвитку. А це означає не тільки необхідність покращання якості та рівня життя населення, але й зростання ролі освітньо-виховної діяльності, завдяки якій у підростаючого покоління буде послідовно забезпечено набуття системи цінностей, адекватних постіндустріальному етапу розвитку суспільства.

Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку території можливо тільки на підставі науково-обґрунтованої концепції такого розвитку, яка буде базуватися на ефективному й раціональному використанні природного й людського потенціалу та містити в собі не тільки заходи щодо покращання якості та рівня життя населення на цій території, а й дотримання екологічних норм та збалансування інтересів бізнесу (промисловості) та населення цієї території.

Джерела та література:

1. Задорожна С. М. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформації регіональних соціально-економічних систем : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 – «Демографія, економіка праці, соціальна політика і економіка» / С. М. Задорожна. – К., 2006. – 28 с.
2. Марков В. Н. Потенциал личности / В. Н. Марков, Ю. В. Синягин // Мир технологии. – 2000. – № 21. – С. 16-24.
3. Людський капітал регіонів України в контексті інноваційного розвитку : монографія / В. П. Антонюк, О. І. Амоша, Л. Г. Мельцер та ін. – Донецьк : ІЕП НАН України, 2011. – 308 с.
4. Лебедев Є. О. Сутність та ознаки поняття «людський потенціал» / Є. О. Лебедев // Український географічний журнал. – 2010. – № 1. – С. 37-39.
5. Проект Стратегії розвитку економіки України у період до 2020 року : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kno.rada.gov.ua>.
6. Стратегія державної кадрової політики – визначення послідовності дій щодо розвитку людського потенціалу : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nads.gov.ua>.
7. Подводный Авессалом. Каббалистическая астрология / Авессалом Подводный. – М. : АСТ-Пресс, 2002. – Ч. 1 : Тонкие тела. – 157 с.